

9. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П. Нора ; пер. з фр. А. Репи. — К. : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2014. — 272 с.
10. Олди Генри Лайон. Одиссей, сын Лаэрта. Человек Космоса [Электронный ресурс] / Генри Лайон Олди. — М. : Эксмо-Пресс, 2001. — 384 с. — Режим доступа : http://loveread.ec/read_book.php?id=8032&r=1. — Дата просмотра: 14.07.2016.
11. Олди Генри Лайон. Одиссей, сын Лаэрта. Человек Номоса [Электронный ресурс] / Генри Лайон Олди. — М. : Эксмо-Пресс, 2000. — 416 с. — Режим доступа : http://loveread.ec/read_book.php?id=8031&r=1. — Дата просмотра: 14.07.2016.

Светлана Олейник

ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИЙ ТЕКСТ В ФЭНТЕЗИ-ДИЛОГИИ «ОДИССЕЙ, СЫН ЛАЭРТА» ГЕНРИ ЛАЙОНА ОЛДИ

В статье сосредоточено внимание на интертекстуальных связях фэнтезийного романа-дилогии Генри Лайона Олди (псевдоним харьковских писателей Олега Ладыженского и Дмитрия Громова). В поле зрения находятся тексты «Илиады» и «Одиссеи», фрагменты древнегреческих мифов, Платонова концепция Эроса, отдельные идеи Анаксагора. Также в статье поднимается наличествующий в фэнтези-дилогии вопрос трансформации повествования Гомера в измерениях постмодернистского осмысления истории.

Ключевые слова: Генри Лайон Олди, миф, история, фэнтези, Эрос, память, интертекстуальность.

Svitlana Oliinyk

ANCIENT GREEK TEXT IN FANTASY NOVEL IN TWO PARTS “ODYSSEUS, THE SON OF LAERTES” BY HENRY LYON OLDIE

The article deals with the intertextual relations of fantasy novel of Henry Lion Oldie (pen name of Kharkov writers Dmytro Ladyzhenskyi and Oleh Gromov). The texts of «Iliad» and «Odyssey», fragments of ancient Greek myths, Platonic concept of Eros, some idea of Anaxagoras are under a magnifying glass in the article. Also the author pays special attention to the issue of transformation of Homer's narrative in the sense of the postmodern understanding of history which is presented in fantasy novels.

Key words: Oldie Henry Lion, myth, history, fantasy, Eros, memory, intertextuality.

УДК 821.161.1

Ярослав Поліщук

КРАХ ЛІТЕРАТУРОЦЕНТРИЗМУ

У статті розглядається феномен літературоцентризму, зокрема його утвердження в радянській моделі культури. У 90-х роках ХХ ст. літературоцентризм пережив занепад, що викликало прикметну рефлексію в середовищі російських критиків. Автор статті позиціонує це явище на тлі сучасної української літератури, відзначає етапи літературоцентризму ХХ ст., а також особливості звільнення від нього в постколоніальний період історії України.

Ключові слова: література, письменник, суспільство, культура, пропаганда, ідеологія, читач.

Сьогодні нерідко можна почути нарікання на те, що художнє слово втратило колишню силу й вплив на суспільне життя та його моральні норми. Такі закиди висловлюються зазвичай у добрій вірі, хоча насправді містять у собі або елемент наївності, або ж уміло закамуфльовану

лукавинку. Адже важлива суспільна функція, яку виконувала художня література раніше, в період Радянського Союзу, аж ніяк не може бути механічно перенесена на наші часи, коли відбулися незворотні трансформаційні зміни в суспільстві, а культура звільнилася від тотального тиску

ідеології. Сильний вплив літератури на суспільне життя був можливим у герметичному, закритому суспільстві з чітко вибудованою вертикаллю одержавленої культури. І навпаки, він неможливий у нинішніх умовах, коли художня творчість позбавлена функції безпосереднього служіння ідеологічній пропаганді влади.

Ситуація міцної змички літератури та суспільного життя отримала назву *літературоцентризм* і свого часу була активно обговорювана в російській гуманітарній науці [1; 7; 13]. Прикметно, що про літературоцентризм ішлося, зокрема, в 90-ті роки ХХ ст., коли саме явище вже відходило в минуле: це створювало часову дистанцію, необхідну для аналітичної оцінки предмета, але разом з тим постулювало також дистанцію інтелектуальну, викликану радикальними змінами в суспільстві та культурі. Учені констатували, що до недавнього часу російська культура та суспільна думка в цілому були літературоцентричними: слово покладалося в основу основ, а словесність сприймали як «царицю» всіх наук [13], що дало підстави навіть усе ХХ ст. асоціювати з «літературократією» [1]. Важливо, що цей предмет аналізу сприяв визначенню нового статусу літератури в 90-х роках, коли вона активно шукала своє місце в умовах пострадянської дійсності. Саме тому критики (М. Берг, С. Чупринін, Н. Іванова, Б. Дубін), обговорюючи проблему літературоцентризму, з'ясовуючи її витoki та значущість у минулому, разом з тим констатували кінець ери літературоцентризму [1; 4; 7; 13]. Художня словесність утратила свою знакову роль — і як культурна практика, і як форма соціальної комунікації.

Інакше склалося в українському літературознавстві, дарма що ситуація 90-х років була в нас багато в чому схожою, бо йшлося про формування нової стратегії розвитку літератури. Явище літературоцентризму не було досліджено в перехідний період, та й на сьогодні немає ґрунтовних праць на цю тему. Якщо і згадують про нього, то хіба що в контексті загального розвитку письменства постколоніальної доби. Як-от у праці Володимира Даниленка «Лісоруб у пустелі» (2008). Автор зазначає: «До 1991 року українській літературі був притаманний приховано антиколоніальний пафос, а після розвалу Радянського Союзу й утворення української держави література вступила в постколоніальну фазу свого розвитку. Після зникнення літературоцентризму українська література розпочала пошуки створення нового героя, нового світу, нової української людини» [2, 7]. На жаль, нам бракує усвідомлення того, чому, як і яким чином «зник» літературоцентризм, а також що прийшло на зміну йому.

Важливість цього аспекту знання про сучасну словесність підкреслюється тим, що в міжчасі справді відбулися всеохопні й незворотні зміни — у сприйнятті літератури суспільством, у її функціях, у розумінні читача, його мотивації,

читання тощо. Зазнав рішучих змін також інститут літературної критики. Раніше роль критика мала регламентуючий характер (авторитетний експерт, редактор, цензор) й була оточена ореолом сакральності; так само й літературу сприймали як частину сакрального знання про світ та його перетворення. Як стверджує М. Берг, основою літературоцентризму стало присвоєння «літератором статусу володаря дум, а літературою культурного і символічного капіталу народного представництва» [1]. Тепер, у період незалежності, навпаки, критика, утративши апріорний авторитет експерта, шукає нових засобів для оцінок творів та адекватного спілкування з читачем. Критик зіштовхнувся з необхідністю вироблення нової мови, нової термінології для того, щоб описувати актуальне життя літератури. Зрозуміло, що аналогічні засоби, успадковані від радянських часів, виявились неприйнятними та застарілими, а модель літературоцентризму — архаїчною й консервативною. Парадокс, однак, полягає в тому, що ця модель ще не цілком дисфункційна, адже в розумінні та в системі оцінок частини читачів (зокрема тих, які є політиками й чиновниками та визначають роль літератури в державній політиці) вона продовжує існувати як альтернатива реальному станові справ.

Феномен літературоцентризму почав формуватися ще задовго до ХХ ст., проте саме в радянський період він набув найбільш виразного окреслення. Оточення художньої літератури певним культом не було справою випадковою, це наслідок цілеспрямованої політики влади, яка в такий спосіб реалізувала модель *одержавленої* культури, чітко підпорядкованої завданням ідеологічної пропаганди. Літературоцентризм передбачає чітке інституційне утвердження літератури, що підвищує її статус та ставить у пріоритетні умови. Словесність безпосередньо утверджує моральні ідеали суспільства, вона незмінно присутня в масовій пропаганді, у практиці виховання. Особливим ореолом оточена й постать письменника, якого сприймають як виразника високих цінностей, ба більше — як медіума та пророка. Як підкреслює І. Смірнов, у дототалітарну епоху література ніколи не піднімалась до такої висоти. Серед причин її привабливості для суспільної думки — високі гонорари, що робили письменників одними з найбагатших людей країни, премії, що «носили ім'я вождя», ідеологічні кампанії, що періодично підносили той або інший твір до рангу основної події суспільного життя [10, 65–66].

Реалізуючи аристотелівський принцип відображення (*мімесису*) та надаючи йому специфічного, спрощеного, псевдонародницького колориту, компартійна влада вимагала від письменників реалістичного зображення дійсності, хоча при цьому замовчувала вибіркоче застосування такого «реалізму». Подібні маніпуляції чинилися також на рівні

читача й читання: Є. Добренко переконливо показав, як у радянські часи «формувався» правильний образ читача [3]. Тому-то культ літератури не можна розглядати безвідносно до тих історичних обставин ХХ ст., в яких він склався.

Наголошуючи на зв'язку літератури й дійсності, радянська наука акцептувала не лише безпосереднє відображення, а й щось більше, що вело до узалежнення словесності. Декларуючи свободу творчості, але водночас жорстко регламентуючи літературний процес, вона потрапляла в методологічну пастку, що оприявнювала базову суперечність цієї моделі. Адже у трактуванні теорії відображення передбачали активну перетворюючу функцію художньої літератури, тобто вимагали од письменника не стільки зображувати дійсність, як її уявляти, домислювати або й вигадувати, тобто моделювати на догоду владі, підтягувати до певної накинutoї згори матриці. Цю функцію влада всіляко камуфлювала, видаючи за властиву й поступову, проте насправді вона слугувала однозначній регламентації літературної творчості, селекції в її потоці творів «правильних», «партійних» та «хибних», що вилучалися з офіційного вжитку та спричиняли нагинки й репресії супроти авторів. Тому риторика творців соціалістичного реалізму зраджує підміну понять і хибує на вибіркове застосування проголошених нею ж таки принципів. Так, у програмному виступі П. Загребельного 1981 р. задекларовано: *«Велика діяльність повинна неодмінно черпати свої сили в духовній природі людини. Література стоїть чи не найбільше коло джерел цієї природи»*. Але далі загальне гасло конкретизовано відповідно до чинних ідеологічних настанов: *«...Маємо розглядати літературу не як мертво відбиття дійсності, не як відібрану від усього суцього самодостатню форму, а як частку живого життя з його клетотнявою, барвами, принадами й загрозами, як велике поле бою й змагань здібностей, таланту й благородства»* [5, 350].

Виглядає на те, що радянський літературоцентризм — добре продумана модель ідеологічної заангажованості художньої словесності. Та виняткова увага, якої надавали художній творчості, свідчила не на користь самої літератури як такої, а на користь завдань ідеологічного впливу на маси, які вона мала виконувати. Цим можна пояснити й дієвість окремих структурних елементів, що забезпечували літературу як суспільну інституцію: літературні премії, популярність, активність публікацій і тиражі видань, гонорари, переклади, наближеність письменників до влади, авторитетність їх у суспільстві та под. Такі стимули діяли, до речі, не тільки позитивно, вивіщуючи окремих письменників, але й нерідко призводили до тяжких морально-психологічних травм, депресії, задрощів та лестоців, тобто отруювали письменницьке середовище та деморалізували його

зсередини [9, 141]. Тим часом зовні могло видаватися, що художнє слово насправді оточене культом у широких масах. Про подвійну кодифікацію літератури соціалістичного реалізму, яка успішно поєднувала зображення з моделюванням дійсності, українська дослідниця В. Хархун пише: *«Культурний потенціал соцреалізму виявляється в максималізації та універсалізації репрезентативної функції. Він не просто відтворює, а творить дійсність (курсив наш. — Я.П.) згідно з ідеологічними завданнями, посягаючи в такий спосіб на статус самої культури. Як літературна практика соцреалізм побутував у процесі репродукування певних еталонних форм, спрямованих на унормування й усереднення художнього мислення»* [11, 431]. Література стала органічною частиною пропагандистської машини, хоча не для всіх цей ефект був очевидним. Та й понині має прихильників ілюзії, прихована за ширмою літературоцентризму.

Випадає визнати літературоцентризм модифікацією пропагандистсько-дидактичної моделі художньої літератури, яку вона виконувала впродовж радянського періоду — від середини 20-х до кінця 80-х років ХХ ст. При цьому можна простежити своєрідну еволюцію формули — від початків до занепаду й дискваліфікації. В основних етапах ця еволюція, до речі, близька до періодів розвитку методу соцреалізму. Провідні фази літературоцентризму:

- 1) 30–50-ті роки — утвердження та закріплення інституту літератури як елементу політичної пропаганди: постанови партії, організація Спілки письменників СРСР (1934), Літературного інституту в Москві, становлення офіційної літературної періодики тощо;
- 2) 60-ті роки — спроба лібералізації ролі літератури в суспільстві: більший простір індивідуальної ініціативи, допущення приватного життя у сферу зображення словесності, але й суворого регламентація його;
- 3) 70–80-ті роки — фіксація пропагандистської функції в новому, вільнішому форматі (нові теми та жанри, розширення меж дозволеного) та поява незаангажованого читацького інтересу, який небавом стане могильщиком заангажованої літератури;
- 4) кінець 80-х — поч. 90-х років — останній спалах літературоцентризму, пов'язаний цим разом уже не з партійними настановами, а з читацькими запитами, викликаними публікаціями корпусу заборонених раніше текстів (як вітчизняних, так і зарубіжних), а також із загальною демократизацією суспільства.

Якщо оцінювати літературоцентризм ХХ ст. загалом, маємо визнати логічність його розвитку, що накладається на мапу суспільно-культурного розвитку цієї епохи. Від 1920-х років це явище

творилося, головним чином, через ініціативи згори, від влади, однак пізніше воно поступово звільняється від догматичної регламентації, збагачуючись чинниками живого суспільного зацікавлення літературою та реагуючи на рецептивні очікування читача. Найскладніше оцінювати в цьому ланцюжку період кінця 80-х — початку 90-х років. Що сприяло дискваліфікації літературоцентризму? Якою мірою на це впливали об'єктивні та суб'єктивні чинники? Безперечно, що трансформація суспільства вимагала нової формули художньої літератури й нового формату її відносин із читачем. Однак зміни зачепили значно ширші терени: відбулася переоцінка культури та окремих її складників як символічного капіталу суспільства. А пропагандистсько-агітаційні функції, які раніше покладали на художню літературу, або втратили свій вплив і потребували більш гнучкого застосування, або ж їх зручно було перекласти на новітні медіа, що довели свою високу ефективність у цей час і швидко модернізувались разом зі стрімким технічним прогресом.

Зміна статусу художньої літератури в цей перехідний період стала можливою через ведення своєрідної *громадянської війни*, яка, за Н. Івановою, безпосередньо охопила літературу й тривала понад шість років, починаючи з перебудови М. Горбачова (1985). *«Ліберально-демократична інтелігенція, що підтримувала демократію в Росії, виявилася переможцем, але ціною цієї перемоги парадоксально стала втрата літературою становища лідера в суспільстві. Відбулася зміна парадигми. Література в Росії була “нашим усім” — і трибуною, і філософією, і соціологією, і психологією. Тепер, коли ці функції у літератури були відібрані реальною політологією, соціологією, філософією і т.д., література залишилася літературою»* [6, 179]. В українських реаліях така схема загалом підтверджується, тільки що з незначними часовими відхиленнями: запізнений початок процесу (1986–1987) через цензурні обмеження (Києву не було дозволено те, що Москві), а також довша тривалість — принаймні до 1991–1992 рр., коли українська література як інституція зазнала тотальної кризи та змушена була прийняти нову парадигму розвитку [8, 61, 77, 114]. Так чи інакше, наша словесність змагалася з тими ж викликами нового часу, які завважила Н. Іванова: вона перестала бути втіленням гуманітарного знання в широкому сенсі (оскільки значна частина таких знань була цензурована в СРСР), а в нових обставинах незалежного існування зосередила увагу на власне художніх, естетичних пошуках, що давали перспективу розвитку, а не заперечували чи підмінювали її. *«...Така ситуація іноді викликає асоціації з хаосом, з кризою художньої*

дійсності, — твердить Ю. Ковалів, — хоча відбувається закономірне формування її нової перспективи, кристалізація якої неминуча» [8, 112].

Слід зробити ще одне застереження щодо особливостей дискредитації літературоцентричної моделі літератури в Росії та в Україні. Не все так просто, як виглядало на час спостережень Н. Іванової, себто в 90-ті роки ХХ ст. Поразка літератури, про яку вона писала, все ж не стала такою фатальною, і літературократія в Росії частково відновила свої позиції на початку ХХІ ст., з причини забурення суспільного розвитку та посилення авторитарних тенденцій в російському суспільстві, включно з відновленням цензури й культом радянського минулого, що розгортається в цей час. Усе це призвело до часткової консервації статусу літератури, яким він був напередодні занепаду СРСР, а також сприяло активному апелюванню до народницько-патріотичної моделі словесності з ХІХ ст., що її уособлює творчість О. Пушкіна, М. Гоголя, Л. Толстого, М. Достоевського. Інакша ситуація склалася в українській літературі, яка в наш час виказує темпи непослідовного, але неухильного поступу, себто принципово відходить від колишньої колоніальної матриці та стрімко модернізується, форсуючи відставання від інших європейських культур. За влучним спостереженням В. Чернецького, ці дві національні культури, російська й українська, нині *«створюють радикально відмінні дискурси національного: постімперської меланхолії і стійкої спадщини теорії Достоевського про “всесвітню сприйнятливність”, з одного боку, і реконструювання та переоцінювання колоніального й доколоніального минулого, з другого. Однак обидві культури перебувають у пошуку новоствореного “місця за столом” щораз тісніше інтегрованої світової культури»* [12, 388].

Якщо розглядати описані вище зміни з позицій літературоцентризму ХХ ст., слід визнати, що красна словесність прогнала свою *громадянську війну*. Однак це надто категоричне й одностороннє судження, що своїм корінням сягає, як уже вище доведено, за давньої ілюзії щодо ролі й значення літератури в суспільному житті. З більшою слушністю можна говорити не про поразку, а про переорієнтацію літератури — відповідно до тих нових вимог, які поставила перед нею нова епоха незалежності й постколоніалізму. Крах літературоцентризму в 1990-х роках зумовив переосмислення функції словесності. Він спонукав вивільнення її від невластивих обов'язків, а також мобілізацію щодо тих завдань і викликів, які характеризують нову парадигму розвитку культури в ХХІ ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Берг М. Литературократия [Электронный ресурс] / М. Берг. — М. : Новое литературное обозрение, 2000. — 352 с. — Режим доступа : <http://www.mberg.net/litkrat/>.
2. Даниленко В. Лісоруб у пустелі. Письменник і літературний процес / В. Даниленко. — К. : Академвидав, 2008. — 352 с.
3. Добренко Е. Формовка советского читателя / Е. Добренко. — СПб. : Гуманитарное агентство «Академический проект», 1997. — 323 с.
4. Дубин Б. Литературная культура сегодня [Электронный ресурс] / Б. Дубин // Знамя. — 2002. — № 12. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/znamia/2002/12/dubin.html>.
5. Загребельний П. Література як міра часу і величі людства / П. Загребельний // Єдина радянська: збірник / упоряд. та вступ. сл. А. Погрібного; редкол.: П. Загребельний та ін. — К. : Рад. письменник, 1984. — С. 377–405.
6. Иванова Н. Триумфаторы, или Новые литературные нравы в контексте нового времени / Н. Иванова // Звезда. — 1995. — № 4.
7. Иванова Н. Между. О месте критики в литературе [Электронный ресурс] / Н. Иванова // Новый мир. — 1996. — № 1. — Режим доступа : http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1996/1/ivanova.html.
8. Після падіння тюремного муру (Українська література за роки незалежності: тенденції, проблеми, підсумки: 1991–2015). — Житомир : Рута, 2015. — 212 с.
9. Рассадин С. Советская литература. Победенные победители. Почти ученик / С. Рассадин. — СПб. : ООО ИНАПРЕСС/НОВАЯ ГАЗЕТА, 2006. — 368 с.
10. Смирнов И. Свидетельства и догадки / И. Смирнов. — СПб. : Изд-во журнала «Звезда», 1999. — 128 с.
11. Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації : моногр. / В. Хархун. — Ніжин : ТОВ «Гідромакс», 2009. — 508 с.
12. Чернецький В. Картографуючи посткомуністичні культури. Росія та Україна в контексті глобалізації / В. Чернецький ; авторизований пер. з англ. — К. : Критика, 2013. — 432 с.
13. Чупринин С. Русская литература сегодня. Жизнь по понятиям [Электронный ресурс] / С. Чупринин. — Режим доступа : <http://www.e-reading-lib.org/book.php?book=101082>.

Ярослав Полищук

КРАХ ЛИТЕРАТУРОЦЕНТРИЗМА

В данной статье рассматривается феномен литературоцентризма, в частности его утверждение в советской модели культуры. В 90-е годы XX в. литературоцентризм пережил упадок, что вызвало характерную рефлексию в среде русских критиков. Автор статьи позиционирует это явление на фоне современной украинской литературы, отмечает этапы литературоцентризма XX в., а также особенности освобождения от него в постколониальный период истории Украины.

Ключевые слова: литература, писатель, общество, культура, пропаганда, идеология, читатель.

Yaroslav Polishchuk

DECLINE OF LITERATURE-CENTRISM

This article is about the phenomenon of literature-centrism (cultivation of literature) and its assertion in the Soviet model of culture. In the 90s of the 20th century the literature-centrism revealed the decline which was reflected in the thoughts of Russian critics. The author tries to explain this phenomenon in the context of modern Ukrainian literature. He determines the phases of the literature-centrism of the 20th century, and also pays attention to the process of liberation of it in the post-colonial period.

Key words: literature, writer, society, culture, propaganda, ideology, reader.